

Een excellent orgel in Delft (I)

PHILIP VAN DEN BERG

Het Maarschalkerweerd-orgel uit 1893 in de kast van te Poel & Stoltefus, welke goed aansluit bij de architectuur van de Maria van Jessekerk door E.J. Margry.

INLEIDING

Na zes jaar gezwogen te hebben, liet het gerestaureerde orgel van de firma Maarschalkerweerd & Zoon uit 1893 in de Maria van Jessekerk te Delft in het najaar van 2009 weer van zich horen. Via een serie bespelingen, over twee weekends verspreid, kon het in verschillende hoedanigheden worden beluisterd. Op 24 oktober beet de vaste organiste Petra Veenswijk het spits af met een soloprogramma, dat werken van Saint-Saëns, Franck, Vierne en Guilmant vermeldde. Tevens presenteerde ze een cd van haar Maarschalkerweerd-orgel: *Signature d'excellence*. Een dag later voegde ze daar in de ingebruiknameviering Duruflé en de *Mis in Fis* voor koor en orgel van Widor aan toe, welk laatste werk door het onder haar leiding staande parochiekoor Deo Sacrum ten gehore werd gebracht. Twee weken later volgde het driedaagse festival 'Het orgel ... maar dan anders'.

Op 7 november was Ignace Michiels, titularis-organist van de Sint-Salvatorskathedraal te Brugge, aan de beurt. Hij speelde composities van Dubois, Guilmant, Bonnet, Dupré, Peeters, Prizeman en Hidas. De dag daarna liet Ben van Oosten (organist Grote Kerk te 's-Gravenhage) het orgel solo en met sopraan Margaret Roest horen, via werken van Rheinberger, Mendelssohn, Andriessen, Saint-Saëns, Widor, Guilmant, Vierne, Dupré en Gounod. Op 8 november ten slotte werden met het Haagse Serenata Orkest o.l.v. Ernst Wauer orgelconcerten van Händel en Poulenc uitgevoerd. Beide weekends samen trokken rond de 2.500 bezoekers en het instrument werd uitermate goed ontvangen door publiek en pers. Hierbij leken de betrokkenen bijna een persoonlijk band met het instrument te hebben ontwikkeld. Organiste Petra Veenswijk, op wier gezicht iedere keer weer een grote

glimlach verscheen wanneer er over het orgel werd gesproken, orgelrestaurateur Hans Elbertse die tijdens zijn dankwoord op 24 oktober de blik meer op de orgelkast richtte dan op de aanwezigen, adviseur Jos Laus die het orgel in het midden van de jaren '60 al bespeelde en erover vertelde als over een dierbare jeugdvriend, en ook kerkbestuur en parochieleden spraken over 'onze Maarschalkerweerd'. De kritieken op orgel, restauratie, organiste, cd en concerten die sinds oktober 2009 zijn verschenen, waren unaniem lovend. Aanleiding om het orgel en zijn totstandkoming nader te beschrijven en proberen te achterhalen wat dit instrument tot zo'n excellent orgel heeft gemaakt.

HET MODERNE NEDERLANDSE ORGEL
Nog niet zo heel lang geleden wisten de meesten van ons in Nederland niet zo goed wat we met het romantische 'moderne Nederlandse orgel' aan-

moesten en hoe we de Frans-symfonische orgelkunst moesten plaatsen. Gelukkig is er dankzij recente artikelen in de orgelbladen en zelfstandige publicaties over De Pauw, Verheijen, Philbert, Cavaillé-Coll en Maarschalkerweerd een eerste interessant beeld ontstaan van de Nederlandse orgelwereld in de tweede helft van de 19e eeuw. Daarin zien we dat de orgelbouw voorzichtig vanuit de Hollandse klassieke school naar het moderne orgel ontwikkelt, waarbij vernieuwingen vanuit het buitenland haast schoorvoetend worden overgenomen. We blijven vaak letterlijk behoudend en staan daarbij eerder open voor Duitse dan voor Franse invloeden. Een perfecte synthese van deze drie krachten weet Michaël Maarschalkerweerd (1838-1915) te bereiken. Hij buigt het klassieke Hollandse orgel om naar een modern instrument met Duits mensuurverloop, Duitse pneumatiek, Franse en Duitse tongwerken, alsmede Franse intonatieprincipes, tracturen (moteurs pneumatique en Barker-hefboom), speeltafels en windvoorziening.

Interessant is de rol die Jos A. Verheijen (1837-1924) en Charles-Marie Philbert (1826-1894) mogelijk hebben gespeeld bij deze Franse invloeden, en misschien wel bij de keuze van Michaël Maarschalkerweerd om orgelmaker te worden. Hij was namelijk waterbouwkundig ingenieur en eind jaren '50 van de 19^e eeuw in Den Helder gestationeerd, om daarna uitgezonden te worden naar Nederlands Indië. Zoals bekend is het zover

nooit gekomen, want op 2 november 1860 verliet hij Delft en trad hij spoedig daarna toe tot de orgelmakerij van zijn vader Pieter Maarschalkerweerd (1812-1882). Verheijen en Philbert kenden elkaar sinds 1859, toen beiden in Den Helder werkten en kerkten. Per begin 1861 volgde Philbert Verheijen op als dirigent van de zangvereniging Cecilia, vanwege dienst vertrek naar elders. Tevens was Philbert in zijn Helderse periode (1849-1864) dirigent van het koor in de St.-Petrus & Pauluskerk. Er is dus een korte periode geweest dat alle drie de heren in Den Helder woonden en mogelijk dezelfde kerk bezochten. De vraag die mij al sinds 2006 bezig houdt is: heeft Michaël Maarschalkerweerd in zijn Helderse tijd Philbert en Verheijen leren kennen, en zijn daar z'n interesse in de Franse orgelbouw, zijn contacten met Cavaillé-Coll en zijn vriendschap met Verheijen ontstaan? En heeft hij naar aanleiding van deze ontmoeting de beslissing genomen om in de orgelbouw te gaan werken? Het vervolg is wel bekend: sinds 1865 heet de orgelmakerij Maarschalkerweerd & Zoon en vanaf midden jaren '70 (Maarschalkerweerd bezoekt waarschijnlijk in 1874 de werkplaats van Cavaillé-Coll te Parijs en ziet daar het orgel voor het Amsterdamse Paleis van Volksvlijt) zien we overblazende fluiten en iets later Franse tongwerken hun intrede doen. Franse speeltafels, windsystemen en moteurs pneumatique volgen vanaf 1883, opvallenderwijs pas na de dood van z'n vader.

De Maria van Jessekerk, gezien vanaf de toren van de Nieuwe Kerk.

TWEE ORGELCONCEPTEN

Binnen de rooms-katholieke kerk diende het orgel zich te beperken tot de liturgie en waren concerten verboden. Hierbij had het in feite twee functies: het zacht begeleiden van het gregoriaans en de meerstemmige koorzang, en op feestdagen het verzorgen van een krachtig naspel. Om deze reden waren de meeste orgels die Michaël Maarschalkerweerd in die tijd bouwde voorzien van een zacht nevenklavier en een krachtig hoofdklavier, uitgerust met een presbiterenplenum en een 8-voets trompet. Dit zogenaamde 'Concept 1' van het moderne Nederlandse orgel¹ maakte hij met een paar subtiele wijzigingen in dispositie en intonatie ook geschikt voor de protestante eredienst. Onder

De overvolle kerk bij de heringebruikneming op 24 oktober 2009

invloed van Jos Verheijens dispositiewensen bij het orgel voor het Amsterdamse Concertgebouw, ontstond er eind 19e eeuw bij Maarschalkerweerd een tweede type, waarin krachtige tongwerken en Mixturen een plaats op de récit vonden, het 'Concept 2' dat dicht aanleunde tegen het Franse symfonische orgeltype. In Nederland kreeg dit type een ondergeschikte plaats in de orgelwereld, ondanks de aanwezigheid van meerdere drieklaviers instrumenten van dit genre in Amsterdam (1871 Mozes & Aäronkerk, Adema, 1875 Paleis van Volksvlijt, Cavaillé-Coll, 1891 Concertgebouw, Maarschalkerweerd & Zoon). Hoewel het orgel voor Delft relatief veel tongwerken heeft, bleef het een 'Concept 1' instrument, met een krachtig tweede en zeer krachtig eerste manuaal zonder crescendokast, tegenover een bescheiden derde klavier.

EEN MAARSCHALKERWEERD-ORGEL VOOR DELFT

Drijvende kracht achter de aanschaf werd de nieuwe pastoor van de kerk die toen nog aan St. Jozef was gewijd. Pas in 1971 werd de huidige naam verkregen, de Maria van Jessekerk, vanwege de samenvoeging met de parochie van de afgebroken St.-Hippolytuskerk). Deze pastoor, pater Godefridus (Daniël) Broekman OFM (1843-1907), was in 1877-1883 en 1886-1890 al kapelaan geweest in de Amsterdamse Mozes en Aäronkerk. Zodoende was hij bekend met het Adema/Philbert-orgel en de hoogstaande muziekcultuur aldaar en bevriend met de vaste organist, de invloedrijke Jos A. Verheijen.

Deze was voormalig organist van het Paleisorgel en later korte tijd bespeler van het Concertgebouworgel, waardoor hij over een grote groep voortreffelijke solisten beschikte die in de kerkdienst en bij orgelinwijdingen werden ingezet. Broekman bleek ook goed in het inzamelen van gelden voor het kostbare orgelproject in Delft. Het verloop van de aanbesteding is interessant te noemen en doet sterk denken aan de strategie die we Philbert bij verschillende orgel-

Fronttekening van J.A. Kouwenhoven.

projecten toe zien passen. Er wordt ingezet met een bescheiden concept, waarna er een zeker enthousiasme bij de opdrachtgever wordt gecreëerd, waarna het concept stapsgewijs kan groeien en daarmee het budget. Michaël Maarschalkerweerd krijgt in 1890 de definitieve opdracht een orgel te bouwen voor het Amsterdamse Concertgebouw. Dit gebeurt nadat de orgelcommissie Jos Verheijen als adviseur heeft gevraagd, waardoor het niet uit te sluiten is dat deze zijn

vriend uit Utrecht heeft geïntroduceerd. Op 8 mei krijgt Maarschalkerweerd bovendien een brief van G. Wiegman uit Delft met het verzoek een offerte voor een nieuw of vernieuwd orgel in de Jozefkerk uit te brengen. Een half jaar later, op 17 december 1890, verhuist kapelaan Broekman van Amsterdam naar deze kerk, waar hij pastoor wordt. Daar treft hij een klein orgel aan (IIP/22), door Wander Beekes in 1838 voor de oude waterstaatskerk gebouwd met

gebruikmaking van deels oud pijpwerk (Andries Duyschot 1722/1723), en in 1877 door Machiel Beekes omgewijzigd in de nieuwe, veel grotere Jozefkerk overgeplaatst. Het orgel was niet alleen aan de kleine kant, het was ook aan restauratie toe. Vandaar dat Michaël Maarschalkerweerd een plan tot reparatie en wijziging opstelt voor f 6.400, waarbij het orgel 24 stemmen over twee klavieren krijgt. Op 13 oktober 1891 maakt hij een tweede plan van f 8.450, waarin zijn toegevoegd: nieuwe windladen, een nieuwe Contrabas 16 vt inclusief separate lade, een pneumatische hefboom en verbreding en verhoging van de orgelkas. Op het totaalbedrag zijn dan al in mindering gebracht de teruggave van de oude laden en gebruikmaking van het oude pijpwerk voor zover het voldoet. Bij dit voorstel blijkt al dat een aantal stemmen niet wijd genoeg is om de grote ruimte te vullen en dient te worden opgeschoven. Nog geen twee weken later, namelijk op 24 oktober, volgt versie drie. Het betreft nu een geheel nieuw drieklaviers instrument van 38 stemmen voor een bedrag van f 17.800 (exclusief de orgelkas maar inclusief inruil van het oude orgel), naar het ontwerp dat uiteindelijk ook is uitgevoerd. Hierbij stelt Maarschalkerweerd voor het orgel eerst voor f 11.000 gedeeltelijk te plaatsen (manuaal II & III + vier pedaalregisters), waartoe al snel wordt besloten. Er komt vaart in het project en reeds op 12 oktober 1892 wordt een frontpijp van de Prestant 16 vt geplaatst, met daarin gegraveerd de naam van pastoor Broekman. Enige tijd later, de datum hiervan is mij niet bekend, wordt het voorlopige orgel met een bespeling van Verheijen in gebruik genomen. Inmiddels worden de ontbrekende financiële middelen gevonden en op maandag 25 september 1893 vindt om 10.00 uur de inwijdingsmis plaats. Hieraan wordt medewerking verleend door het parochiekoor Deo Sacrum o.l.v. de organist van de kerk J.J. Ahsmann, door Verheijen en meerdere Amsterdamse solisten, onder wie tenor J.J. Rogmans

De enige bekende foto van de oorspronkelijke speeltafel uit 1893 met achter de klavieren Adriaan G. Venderbos.

die ook in de Mozes & Aäronkerk en het Concertgebouw zong. 's Avonds om 18.30 uur verzorgt Verheijen zelfs een orgelbespeling met werken van Bach, Händel, Guilman, Schumann en Widor. Op 6 oktober tonen Ahsmann en Maarschalkerweerd het orgel aan een groep organisten uit Rotterdam, die bij de inwijding niet aanwezig kon zijn. Hieronder J.A. Oremus, J.G. Litzau, en M.H. van 't Kruijs, die hierover in *Het Orgel* bericht². Pers en organisten zijn, net als in 2009, vol lof over het orgel en de missie van Broekman, Maarschalkerweerd en vermoedelijk ook Verheijen om een excellent orgel te realiseren lijkt geslaagd.

Een vraag die opkomt, is: hoe kon het budget, dat uiteindelijk inclusief de nieuwe orgelkas tenminste f 25.000 bedroeg, in korte tijd verdrievoudigen? Petra Veenswijk en haar echtgenoot Eddie van den Engel wijten dit aan de benoeming van pastoor Broekman, die in Delft een orgel met de allure van de Mozes en Aäronkerk wilde. Daarbij achten zij het zeer aannemelijk dat hij via een uitnodiging van Verheijen op 10 oktober de inwijding van het Concertgebouwororgel

Fotoarchief Eddie van den Engel

De in 2009 gereconstrueerde speeltafel vanuit dezelfde hoek met de huidige organiste Petra Veenswijk.

Foto: Philip van den Berg

heeft meegemaakt en nog enthousiaster is geworden. Inmiddels is hij dan vijftig jaar priester en weet ter ere van dit jubileum flink wat geld van kapitaalkrachtige parochianen in te zamelen voor het nieuwe orgel.

DE OMBOUW VAN 1931

Na een dienstverband van 38 jaar (1857 – mei 1895) werd J.J. Ahsmann opgevolgd door F.C. Saraber (1895-1919) en J. van Veen (1895-1897?). In 1920 werd Adriaan G. Venderbos de vaste bespeler, wat hij gedurende 61 jaar is gebleven. Jos Laus herinnert hem nog als een zeer virtuoos en gedreven musicus, met een grote waardering voor het orgel. Voor de volledigheid geef ik de namen van de verdere organisten. In 1981 kwam L.H. van Veen voor hem in de plaats, die op zijn beurt in 1987 werd opgevolgd door Petra Veenswijk. Het was Venderbos die besloot het orgel te laten pneumatiseren. Sinds de oliegestookte centrale verwarming in gebruik was, vertoonden de sleepladen grote mankementen. Bovendien wil hij met zijn tijd mee gaan en wenst hij een moderne speeltafel “met alle moderne registratiehulpmid-

Foto: Philip van den Berg

De Vermeulen-speeltafel uit 1931 met een veelvoud aan speelhulpen.

delen” en voldoende klavieromvang. Inmiddels was hij tevens dirigent van het parochiekoor geworden, en vond hij in dit verband de positie van de speeltafel vlak voor het orgel niet optimaal. Toch moet het mede door hem geweest zijn dat de oorspronkelijke dispositie van het instrument bewaard is gebleven. De firma T. Jos. H. Vermeulen / Firma L. Ypma & Co Kerkorgelfabriek te Alkmaar krijgt op 9 juli 1930 de opdracht voor de volgende werkzaamheden voor de som van f 8.000. De mechanische tractuur met Barker-hefboom en dito laden worden vervangen door pneumatische kegelladen met dubbele relais. Naast de roosters en de bovenzijde van de stokken van Maarschalkerweerd, worden een groot gedeelte van het stellingwerk, een deel van de windkanalen, de balgen en vrijwel de gehele orgelkas gehandhaafd. Ter versterking van haar werking worden alleen de wanden van de crescendokast bekleed en een aantal extra jaloezieën aangebracht. Er komt een nieuwe speeltafel, die op enige afstand van het orgel met zicht op de kas wordt geplaatst, zodat de organist vanaf de speeltafel het koor kan dirigeren. Het orgel krijgt extra sub- en superkoppels, automatisch pedaal inclusief vrije versterking, vijf vaste combinaties, twee vrije combinaties, een registercrescendo en een tweede tremulant voor het positief. Tevens wordt de manuaalomvang uitgebreid van f^3 to g^3 en de pedaalomvang van d^1 tot f^1 .

Interessant zijn de notities van Jos. Vermeulen (1876-1946) over de uit te voeren intonatiewijzigingen. Hij vermeldt in het contract dat de Gedekt 16 vt en de Octaaf 8 vt van het pedaal en de Prestant 16 vt en 8 vt van het hoofdwerk sterker geïntoneerd dienen te worden. De Prestant 8 vt van het positief moet zachter geïntoneerd

worden en de drie 2-voets registers dienen “meer verschil van intonatie” te krijgen. Waar Maarschalkerweerd een meer gelijkmatige intonatie voorstond, geeft Vermeulen de voorkeur aan iets meer contrast. Hans Elbertse vermeldt verder dat de gehele intonatie zachter moet zijn gemaakt, vooral in de discant, en dat de labiale stemmen een meer flüté klank kregen. Hiertoe werden de bovenlabia enigszins bol naar buiten gebogen en de kernen van de labiale registers omhoog gebracht; dit laatste was tevens noodzakelijk vanwege de overstap naar de buizenpneumatiek.

Collectie Jos Laus

Het orgel in 1931, kort na de ombouw, met de omgedraaide speeltafel. Foto uit ingebruiknameboekje 1931.

AANLOOP TOT DE RESTAURATIE

Vele waardevolle historische orgels zijn ons ontvallen omdat een volgende generatie het orgel wilde wijzigen of zelfs vervangen naar de nieuwe inzichten. Gelukkig ging dit maar ten dele op voor Venderbos en Vermeulen, die groot respect toonden voor de Maarschalkerweerd-dispositie. Vermeulen, die nog enige tijd bij Michaël Maarschalkerweerd had gewerkt, stelde in zijn contract zelfs voor om op de nieuwe speeltafel niet alleen de eigen firmanaam te melden (“*Renov. Vermeulen 1931*”), maar ook die van zijn leermeester (“*Fec. Maarschalkerweerd*”). Het is aan dit respect te danken dat het orgel in vergelijking met andere instrumenten de tijd relatief ongeschonden heeft doorstaan. Een nog grotere waardering toonde de jonge organiste, die in 1987 werd aangenomen om het orgel te gaan bespelen. Ze zag vanaf dag één de potentie van dit instrument, wanneer het in zijn oorspronkelijke gedaante zou worden teruggebracht. Het orgel werd leidend voor de ontwikkeling van haar muziekvoorkeur en interpretatie. Zo ontstond er bij haar een passie die zij – ondersteund door de klanken van het orgel zelf – wist over te brengen op een grote groep mensen, wat 22 jaar later een succesvolle restauratie tot gevolg had. In 1991 bracht zij een inmiddels schaarse cd van het orgel uit, met een volledig Frans-romantisch programma. Het was deze cd die, ondersteund door de regelmatig door haar georganiseerde concerten, het Maarschalkerweerd-orgel voor het grote publiek ontsloot. Nederland bleek een Frans klinkend orgel van buitengewone schoonheid te bezitten, dat zich kon meten met de beste orgels in het buitenland. Hiernaast gaven zij en haar echtgenoot in de jaren 2000-2002 nieuwsbrieven over het orgel uit, die velen de waarde van het orgel en de noodzaak tot restauratie deed beseffen. Het was in deze tijd (2001) dat de aanvraag tot restauratie ingediend kon worden bij de gemeente Delft en de Rijksdienst voor Monumentenzorg, vergezeld van de vereiste twee offertes

(van Flentrop en Elbertse).

In 1990 kreeg de firma Elbertse Orgelmakers bv uit Soest, welke in 1917 was voortgekomen uit de firma Maarschalkerweerd & Zoon, het instrument van de Maria van Jessekerk in onderhoud. Door de in de jaren '80 gekozen strategie om zich te richten op de restauratie van romantische orgels, had deze orgelmaker een enorme expertise op dit gebied verkregen. In de afgelopen dertig jaar hebben zij al rond de 140 orgels gerestaureerd of er groot onderhoud aan verricht, waaronder enkele tientallen Maarschalkerweerd-instrumenten. De eerste grote werkzaamheden in Delft bestonden uit de revisie van de speeltafel voor genoemde cd-opname. Het instrument verkeerde inmiddels in een sterk vervuilde staat en de pneumatiek begon tegen de beloften van de jaren '30 in grote mankementen te vertonen. Ook Hans Elbertse zag echter mogelijkheden tot restauratie en reconstructie en maakte in dat eerste jaar al meteen een volledige inventarisatie van het orgel. In 2001 volgde een grote onderhoudsbeurt om het instrument speelbaar te houden. De balg voor het positief werd nieuw beleerd, de crescendokast werd afgesteld, waardoor de zware mechanische bediening kon worden verbeterd, de speeltafel kreeg een verdere revisie, de pneumatiek werd nieuw afgeregeld en uitgevallen tongwerkpijpen werden hersteld. De speelaard van het instrument bleef echter inherent aan het systeem traag. Het ontbreken van enkele dragende steunpilaren in het orgel sinds 1931, de slechte conditie van de loden pneumatische buizen en de plaats van de windmotor in de 's winters koude en droge torenkamer bleven het instrument parten spelen. Een vergelijkbaar ontzag voor het instrument had Jos Laus, wiens voorliefde voor Maarschalkerweerd in de jaren '60 aan de klavieren van hetzelfde orgel ontstond, toen hij als scholier in Delft de late ochtend mis op zondag mocht begeleiden. Later mondde dit uit in onderzoek naar de Utrechtse orgelbouwer, waarvan meerder jaren met Paul Houdijk, en in 2008 in een

omvangrijk boek, *Maarschalkerweerd & Zoon, orgelmakers te Utrecht*. Inmiddels heeft hij als orgeladviseur ruim honderd projecten op zijn naam staan, waarvan een kwart Maarschalkerweerd-orgels betreft.

Het advies in januari 2001 aan parochiebestuur en de Rijksdienst voor Monumentenzorg luidde dan ook dat de staat en muzikale waarde van het orgel reconstructie van de oorspronkelijke mechanisch-pneumatische Barker-sleepladentractuur alleszins rechtvaardigde.

DE FINANCIERING

Toen in 2000 de gemeente Delft de Energie Maatschappij Zuid-Holland (EZH) verkocht, besloot zij haar bewoners inspraak te geven in de besteding van deze opbrengst (f 115 mln). Op initiatief van parochiaan Wil Hakkaart werd de restauratie van het Maarschalkerweerd-orgel in de Maria van Jessekerk opgenomen in de bestedingsdoelen. Hiermee kon naar verloop van tijd f 600.000 / € 272.000 worden vastgelegd, waarmee de reconstructie van de verdwenen delen van het orgel kon worden gefinancierd. Pas in november 2005 werd mede dank zij de inzet van de Delftse wethouder Ronald Vuijk nog eens € 280.000 aan rijkssubsidie veiliggesteld, waarmee een begin kon worden gemaakt met de restauratie van de historische delen (pijpwerk, balgen, orgelkas, stellingwerk). Weer een jaar later, november 2006, werd dit bedrag opgehoogd tot € 393.000, waarmee het totale budget op € 665.000 was gekomen. Inmiddels was het orgel in 2003 door Elbertse gedemonteerd en was het binnenwerk naar Soest overgebracht. In 2006 was men al met een deel van het project begonnen en in 2007 kon de reconstructie ter hand worden genomen. In januari 2009 werd de kas in Delft gerestaureerd en tussen februari en mei 2009 is het orgel weer opgebouwd in Delft, waarna Hans Elbertse tot en met juli gedurende twee maanden drie dagen per week aan de intonatie werkte.

(Deel 2 in maartnummer)

Vervuilde en verzakt pijpwerk van het récit in 2003.

De door loodwit uitgezette koppen van de Trompet 16 vt van het hoofdmanuaal in 2003.

De vervuilde kas, kort na aanvang van de demontage van het binnenwerk in 2003.

NOTEN

- ¹ Philip van den Berg, 'Het Moderne Nederlandse Orgel in Zwolle', *de Orgelvriend*, december 2006 t/m februari 2007.
- ² *Het Orgel* jrg. 8 no. 8 (15 oktober 1893); hierbij vermeldt hij per abuis 2 oktober als ingebruiknamedatum.

Zie ook cd-recensie op pagina 48/49.

